

بررسی سبک ادبی منشآت جامی

فیروزه عبدلی^۱، منیره خلیلی محله^{۱*}، آیت شوکتی^۲، حسینقلی صیادی^۳

۱- گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد شبستر، دانشگاه آزاد اسلامی، شبستر، ایران.

۲- گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد خوی، دانشگاه آزاد اسلامی، خوی، ایران.

۳- گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد مرند، دانشگاه آزاد اسلامی، مرند، ایران.

سال نوزدهم، شماره هفتم، مهر ۱۴۰۵، شماره پی در پی ۱۲۵، صص ۲۷۹-۲۹۹
<https://irandoi.ir/doi/10.irandoi.2002/bahareadab.2026.19.8383>

نشریه علمی سبک شناسی نظم و نثر فارسی (بهار ادب سابق)

چکیده:

زمینه و هدف: منشآت جامی یک اثر نامه نگارانه شاخص در تاریخ نثر فارسی است که نمایانگر نثر منشایانه عرفانی عصر تیموری است.
روشها: پژوهش حاضر با روش تحلیل محتوا و رویکرد آماری (محاسبه فراوانی و درصد) به بررسی آرایه‌های ادبی، نوع نامه و مخاطبان و لحن نامه‌های جامی پرداخته است. جامعه آماری، نامه‌های فارسی جامی است.

یافته‌ها: یافته‌ها نشان می‌دهد که در منشآت جامی تشبیه، کنایه استفاده و مجاز، بسامد بالاتری دارد و این آرایه‌ها، عمدتاً متأثر از اندیشه عرفانی و فضای قرآنی و حدیث‌اند. نامه‌های جامی عمدتاً از نوع سلطانی، اخوانی، عرفانی و مناجات‌گونه است و مخاطبان او سلاطین، دوستان و وزرا هستند. لحن جامی رسمی، محتاطانه، پندآموز و همراه با تواضع عارفانه است.
نتیجه‌گیری: این امر، بازتاب موقعیت اجتماعی نویسنده و بافت سیاسی-اجتماعی عصر تیموری می‌باشد. به طور کلی، منشآت جامی نماینده نثر هنری - معنوی دوره تیموری است.

تاریخ دریافت: ۱۱ خرداد ۱۴۰۵
تاریخ داوری: ۱۴ تیر ۱۴۰۵
تاریخ اصلاح: ۲۹ تیر ۱۴۰۵
تاریخ پذیرش: ۱۲ شهریور ۱۴۰۵

کلمات کلیدی:

منشآت جامی، نثر نامه نگارانه، آرایه‌های ادبی، سبک‌شناسی آماری

* نویسنده مسئول:

✉ 2802639242@iaui.ir

☎ (+۹۸ ۲۱)

ORIGINAL RESEARCH ARTICLE

A Study of the Literary Style of Monashat Jami

F. Abdoli¹, M. Khalili Mahalle^{*1}, A. Shokati², H. Sayyadi³

1- Department of Persian Language and Literature, Shab.C., Islamic Azad University, Shabestar, Iran.

2- Department of Persian Language and Literature, Khoy.C., Islamic Azad University, Khoy, Iran.

3- Department of Persian Language and Literature, Mara.C., Islamic Azad University, Marand, Iran.

ARTICLE INFO

Article History:

Received: 01 June 2026

Reviewed: 05 July 2025

Revised: 20 July 2026

Accepted: 03 September 2026

KEYWORDS

Monshaat Jami, Epistolary prose,
Literary devices, Statistical stylistics

*Corresponding Author

✉ 2802639242@iaui.ir

☎ (+98)

ABSTRACT

BACKGROUND AND OBJECTIVES: Jami's Monshaat is a significant epistolary work in the history of Persian prose, which represents the mystical secretarial prose of the Timurid era.

METHODOLOGY: The present study, using content analysis and a statistical approach (calculation of frequency and percentage), has examined the literary devices, type of letter, audience, and tone of Jami's letters. The statistical population is Jami's Persian letters.

FINDINGS: The findings show that in Jami's Monshaat, simile, allusion, and allegory have a higher frequency, and these devices are mainly influenced by mystical thought and the atmosphere of the Quran and Hadith. Jami's letters are mainly of the royal, brotherly, mystical, and prayer-like type, and his audience is sultans, friends, and ministers. Jami's tone is formal, cautious, instructive, and accompanied by mystical humility.

CONCLUSION: This reflects the social status of the author and the socio-political context of the Timurid era. In general, Monshaat Jami is representative of the artistic-spiritual prose of the Timurid period.

[doi.2002/bahareadab.2026.19.8383](https://doi.org/10.2002/bahareadab.2026.19.8383)

NUMBER OF REFERENCES

21

NUMBER OF TABLES

6

NUMBER OF FIGURES

5

مقدمه

ادبیات فارسی از دیرباز در دو بستر شعر و نثر شکوفا شده است و در میان انواع نثر فارسی، یکی از گونه‌هایی که به‌رغم اهمیت تاریخی و ادبی کمتر موردتوجه پژوهشگران بوده است، منشآت یا نامه‌نگاریهای اداری و خصوصی است. «منشآت نه تنها به‌عنوان آثار ادبی دارای ارزش هستند، بلکه اسنادی هستند که بازتاب‌دهنده مناسبات سیاسی، اجتماعی، فرهنگی، زبانی و فکری دوران خویشند. بامطالعه دقیق منشآت، میتوان تحولات نثر، گرایشهای زبانی، تأثیر زمینه زمان و جایگاه نویسنده را بر شیوه بیان دریافت. جامی به عنوان چهره برجسته در تاریخ نامه‌نگاری فارسی، در دوره تیموری شیوه‌ای خاص در منشآت خود نمایانده است.» (مصاحب، ۱۳۸۷) در تقسیم کلاسیک، منشآت به دو شاخه عمده تقسیم میشود: سلطانیات (نامه‌ها و فرمانهای سلطانی یا درباری) و اخوانیات (مکاتبات خصوصی و دوستانه) (انوشه، ۱۳۷۶، ص ۸۲۲) «در دوره‌های اولیه، نامه‌ها و منشآت معمولاً به نثر مرسل و بی‌تکلف نگاشته میشدند؛ اما بانفوذ زبان عربی و تأثیر زیبایی‌گرایی ادبی، به‌تدریج ویژگیهایی چون سجع، آرایه‌های معنایی، استشهاد به آیات و احادیث و تلمیحات ادبی در آنها رخ نمود.» (خطیبی، ۱۳۹۰)

بیان مسأله

در بررسی تاریخی، دوره تیموری (۷۴۹-۸۸۵ق) از درخشانترین ادوار در هنر ترسل و انشا به شمار می‌رود. گرایش کلی ترسل و انشاء در دوره تیموری به نثر فنی و مصنوع است. یکی از برجسته‌ترین چهره‌های این دوران، نورالدین عبدالرحمن جامی (۸۱۷-۸۹۸ق)، شاعر، عارف و نویسنده نامدار است که افزون بر آثار منظوم و منثور عرفانی، مجموعه‌ای گسترده از نامه‌ها و منشآت از خود برجای گذاشت. (صفا، ۱۳۷۴، ج ۴: ۵۸)

نثر جامی در این نامه‌ها نمونه‌ای عالی از ترسل دوره تیموری است؛ زبانی فنی، آهنگین و گاه آراسته به سجع و جناس، که در عین ظرافت لفظی، از روانی و انسجام ساختاری برخوردار است. باوجود آنکه گرایش عمومی آثار نثر در این دوره به سادگی میل میکند، جامی در منشآت خود به سبک فاخر و مصنوع، وفادار مانده و تنها در برخی تقاضانامه‌ها و عرایض، سادگی نسبی را برگزیده است. وی با مهارت در گزینش واژگان موزون و ترکیبات دل‌نشین، نثری مسجع، سلیس و خوش‌آهنگ پدید آورده که میان فصاحت و صنعت تعادل برقرار میکند. منشآت جامی نه تنها ارزش ادبی دارند، بلکه از دیدگاه تاریخی و اجتماعی نیز آینه فضای فکری و فرهنگی عصر تیموری به شمار می‌روند. پژوهش حاضر در پی پاسخ به این سؤال است که منشآت جامی چه ویژگیهایی دارند؟

اهمیت و ضرورت پژوهش

از منظر آموزشی و دانشگاهی این تحقیق اهمیت فراوان دارد، زیرا منشآت به دلیل برخورداری از دو ویژگی عمده، یعنی رسمیت زبانی و صمیمیت بیانی، میتوانند به‌عنوان الگوهای آموزشی در درسهای سبک‌شناسی نثر فارسی و نگارش علمی مورد استفاده قرار گیرند. منشآت جامی، نمونه بارز نثر فنی، موزون و متکلف است که با صنایع لفظی و ترکیبات بدیع آمیخته است و لازم است در این زمینه تحقیق و بررسی ویژه صورت گیرد.

اهداف پژوهش

در تحقیق حاضر اهداف اصلی و فرعی به‌گونه‌ای تنظیم شده‌اند که بتوان از رهگذر آن، هم به تبیین علمی و تحلیلی منشآت جامی پرداخت و هم زمینه‌ای برای بهره‌برداری آموزشی و پژوهشی در حوزه زبان و ادبیات فارسی فراهم ساخت.

هدف اصلی پژوهش

بررسی، تحلیل سبکی منشآت عبدالرحمن جامی است. در این راستا، تلاش می‌شود وجوه زبانی، سبکی، محتوایی و اندیشه‌ای منشآت جامی تبیین گردد.

اهداف فرعی

- ۱- بررسی میزان تأثیر شرایط اجتماعی و سیاسی در دوره تیموری بر نثر
- ۲- بررسی تطور نثر فارسی در دوره تیموری
- ۳- بررسی تأثیر مخاطب در زبان منشآت جامی

سوالات پژوهش

سوال اصلی پژوهش

ویژگیهای منشآت عبدالرحمن جامی در زمینه‌های ادبی، زبانی، سبکی و محتوایی چیست؟

سوالات فرعی پژوهش

- ۱- جایگاه اجتماعی و سیاسی جامی تا چه حد بر زبان و مضمون منشآت دوره تیموری تأثیر داشته است.
- ۲- سبک نگارش و شیوه‌ی کاربرد آرایه‌های ادبی در منشآت جامی چگونه است؟
- ۴- آیا تغییر در مخاطب‌شناسی، موجب تغییرات زبانی در منشآت جامی است؟

فرضیه‌های تحقیق

فرضیه اصلی پژوهش

منشآت جامی، به لحاظ سبکی، ادبی، زبانی و محتوایی ویژگیهای خاص خود را دارد.

فرضیه‌های فرعی پژوهش

- ۱- جایگاه اجتماعی و سیاسی جامی در زبان و منشآت او تأثیر داشته است.
- ۲- سبک نگارش منشآت جامی برگرفته از نثر فنی دوره تیموری است
- ۳- تغییر در مخاطب‌شناسی، محرک اصلی تغییرات زبانی است.

پیشینه پژوهش

پژوهشهای متعددی در ایران درباره منشآت جامی انجام شده است که هریک بخشی از ابعاد ادبی، زبانی، اجتماعی و بلاغی منشآت او را واکاوی کرده‌اند.

- جهادی، امیر (۱۳۹۳) تحلیل نحوی و سبک‌شناسی منشآت عبدالرحمان جامی با رویکرد سبک‌شناسی لایه‌ای، مجله کهن‌نامه ادب فارسی، شماره دوم، تابستان، صص ۷۵-۹۸

زبان جامی را از سه منظر بررسی کرده است: لایه آوایی، نحوی و معنایی. هدف او بررسی چگونگی تأثیر اندیشه عرفانی بر ساختار نحوی و جمله‌پردازی جامی است.

- عبدالعلی پور، شعله (۱۳۹۹) بررسی الگوهای دستوری در نامه‌ها و منشآت جامی، چهارمین کنفرانس بین‌المللی زبان، ادبیات، تاریخ و تمدن

در این پژوهش علاوه بر ذکر تعاریفی متفاوت از جمله و تنوع در اقسام آن، با تحلیل شمار زیادی از جمله‌های نامه‌ها و منشآت جامی، انعکاس صدای جامی با چینش واژگان، به گوش مخاطب می‌رسد.

- عبدالعلی پور، شعله، عبیدی‌نیا، محمد امیر، نظریانی، عبدالناصر (۱۳۹۶) ویژگیهای نحوی برجسته در نامه‌ها و منشآت جامی، پژوهشنامه اورمزد، شماره ۳۹، زمستان، صص ۱۸۵-۲۰۵

کاربرد جمله‌های بی‌فعل، حذف فعل در جمله، کاربرد فعل به صورت وجه وصفی، استعمال فعل مجهول، کاربرد وجه امری غیرمستقیم، استفاده از افعال مهجور و غریب، آوردن واو عطف در آغاز کلام، از ویژگیهای چشمگیر در نامه‌ها و منشآت جامی هستند که در این مقاله به آنها پرداخته شده است.

- فتوحی، سوسن (۱۳۹۴) بررسی سبک‌شناسی منشآت جامی با رویکرد تحلیل گفتمان انتقادی، رساله دکتری، دانشگاه آزاد اسلامی تهران مرکز.

در این رساله نامه‌های جامی در چهار زمینه سیاسی، علمی، عرفانی و دوستانه مورد پژوهش قرار گرفته است. این پژوهش با هدف مشخص نمودن کارکرد اصلی نامه‌ها، گفتمان حاکم بر آنها، شناسایی ویژگیهای همسان و متفاوت و وجه تمایز سبکی نامه‌ها بررسی شده است.

روش تحقیق و ابزار گردآوری

• پژوهش حاضر به لحاظ توصیفی - تحلیلی است. در این مرحله، با تکیه بر خوانش دقیق و موشکافانه متن، ویژگیهای بلاغی، محتوایی و سبک‌شناسی منشآت جامی شناسایی و ثبت شده‌اند. پژوهش حاضر به لحاظ تجزیه و تحلیل داده‌ها، کیفی - کمی است. در کنار تحلیل‌های متن، در موارد لازم جهت تعیین دقیق سبکی، درصدگیری شده و آمار و ارقام نیز ارائه گردیده است.

ابزار گردآوری داده‌ها در این پژوهش، فیش و مبتنی بر مطالعات کتابخانه‌ای است.

مباحث نظری

منشآت

منشآت در اصل از دل دیوان مکاتبات رسمی برآمده‌اند. در نظام‌های سیاسی - سنتی از دوره سلجوقیان تا قاجار، تسلط بر زبان مستقیماً با تسلط بر قدرت پیوند دارد. مکاتبات رسمی، نه تنها برای انتقال پیام، بلکه برای نمایش اقتدار، تشریفات و سلسله مراتب حکومتی بود. (بهار، ۱۳۷۳ ج ۲: ۵۰) اگرچه منشآت ریشه در امور اداری دارند، اما با گذشت زمان و از طریق فرایند ادبی سازی از قالب یک سند خشک خارج شده و به یک اثر هنری تبدیل شده‌اند. (رستگار فسایی، ۱۳۹۲، ص ۶۹) برای نمونه در منشآت جامی، کلام از لایه صرفاً اداری فراتر رفته و به عرصه بیان حقایق عرفانی و اخلاقی تبدیل میشود؛ در اینجا نامه دیگر تنها ابزاری برای ابلاغ نیست، بلکه بستری رای انتقال آموزه‌های سلوکی و تأملات معنوی است. (زرین کوب، ۱۳۷۵، ص ۱۶۵)

«از حیث مضمون نیز، منشآت بازتاب‌دهنده گوناگونی اندیشه‌ها و احساسات نویسندگان خود بوده است. برخی از مکاتیب اخوانی، به‌ویژه نامه‌های عاشقانه و عاطفی، از چنان لطافت و شاعرانگی برخوردارند که می‌توان آن‌ها را در

زمره آثار غنایی ادب فارسی به شمار آورد. در مقابل، بخشی از نامه‌های علمی، اخلاقی و تربیتی عالمان و صوفیان جنبه تعلیمی یافته‌اند.» (رزمجو، ۱۳۹۰)

بافت تاریخی و جایگاه منشآت جامی

برای تبیین دقیق بافت تاریخی منشآت جامی، باید فضای سیاسی، مذهبی و فرهنگی دوران تیموری را که بستری برای شکل‌گیری این نوشته‌ها بود، واکاوی کرد:

۱- گذار از آشوب به تثبیت فرهنگی در دوران تیموری

منشآت جامی در اواخر قرن نهم هجری شکل گرفته است؛ دورانی که جهان اسلام به ویژه در خراسان و هرات از آشوبهای ناشی از سقوط مغولها عبور کرده و به یک توازن فرهنگی رسیده بود. اگرچه امپراتوری تیموری از نظر سیاسی دچار تضعیف بود، اما از نظر فرهنگی، دوران طلایی محسوب میشد. (کریستین‌سن، ۱۳۸۵)

«این دوران، عصر رنسانس اسلامی، در شرق است که در آن هنر، معماری و ادبیات جایگاه اصلی را دربارها پیدا کردند.» (ملاکادم، ج ۲: ۴۵) این بافت تاریخی مستقیماً بر منشآت جامی تأثیر گذاشته است؛ چرا که نویسندگان در محیطی فعالیت می‌کرد که در آن ادب، ابزار اصلی دیپلماسی و ارتباطات میان طبقه حاکم بر نخبگان بود.

۲- تقابل سنت صوفیانه با ضرورت‌های سیاسی

یکی از ویژگیهای بارز تاریخی عصر جامی، همزیستی، بقا، تقابل میان عرفان و سیاست بود. جامی، همزمان با اینکه مقتدای صوفیان بود، با قدرتمندان نیز در ارتباط بود. این بافت تاریخی باعث شد که منشآت او صرفاً نامه نگاریهای اداری نباشد بلکه آیینی از اخلاق سیاسی در لباس ادب کلاسیک باشد (باقر: ۱۳۸۲، ص ۱۳۶)

۳- تأثیر ساختار اداری و دیوان سالاری

«بافت تاریخی عصر جامی، عصر تکامل یافتن نظامهای اداری بود. در این دوره دیوان دارای پروتکل‌های بسیار سختگیرانه‌ای در نگارش مکاتبات بود. استفاده از صنایع ادبی پیچیده، مبالغه آمیز آرایه‌های بیانی در منشآت، نه تنها برای زیبایی، بلکه به عنوان نشانه‌ای از جایگاه اجتماعی فرستنده و گیرنده بود.» (خوانسیری، ۱۳۹۱، ص ۶۷)

بنابراین منشآت جامی، محصول برخورد دو جریان بود: نخست: جریان رسمی که مستلزم رعایت قواعد دیوان سالاری پروتکل‌های مکاتباتی بود و دوم: جریان عرفانی که لحن و محتوای متون را از سطحی بودن خارج کرده به آنها عمق فلسفی میبخشد.

۴- پیوند میان دیوان سالاری و صنایع ادبی در فضای هرات

در این دوران، فضای اجتماعی هرات به گونه‌ای بازسازی شده بود که منشیگری به یکی از ارکان اصلی مدیریت قدرت تبدیل شده بود، با توجه به پیچیدگیهای سیاسی میان امارات مختلف تیموری، نیاز به مکاتبات دیپلماتیک که همزمان حاصل پیام سیاسی و نشان دهنده شکوه فرهنگی فرستنده باشد، بسیار حیاتی بود. (ر.ک. صفوی، ۱۴۰۲، ص ۸۵) این بافت جامی را در موقعیتی قرار داد که نه تنها به عنوان یک شاعر، بلکه به عنوان یک نگارنده عالی‌رتبه شناخته شود.

جایگاه جامی و تکوین هویت دوگانه وی (صوفی - منشی)

۱- تقابل و تلفیق دو هویت از مرشد تا مستشار: یکی از پیچیده‌ترین ابعاد در مطالعه منشآت جامی، تحلیل جایگاه او به عنوان یک نویسنده است. جامی در تاریخ ادبیات، شخصیتی است که در دو دنیای متفاوت زندگی میکرد: دنیای خلوت تصوف و سلوک و دنیای جلوت سیاست و دیوان سالاری. جامی در اشعارش جایگاه یک مرشد

را دارد که از دیدگاه عرفانی به جهان مینگرد. اما در منشآت در جایگاه یک منشی متبحر ظاهر میشود که با زبان قدرتمند مکتوب با حاکمان و صاحب منصبان سخن میگوید. (نورالدین، ۱۴۰۱، ص ۱۳۵)

۲- تحلیل سبک شناسی: سبک نگارش جامی در منشآت، فراتر از یک گزارش اداری، یک نمایش کلامی است. او از ساختار جملات پیچیده و استفاده از آرایه‌های بدیعی، برای نشان دادن تسلط خود بر زبان، استفاده میکند. این سبک را میتوان سبک مقتدرانه نامید؛ چرا که نویسنده با استفاده از صنایع ادبی، نوعی فاصله و احترام میان خود و مخاطب را که معمولاً حاکم است، ایجاد میکند. (رحیمی، ۱۳۹۹، ص ۱۰۲)

مؤلفه‌های لغوی جامی

واژگان تخصصی جامی، شامل حوزه‌های مختلف است از قبیل:

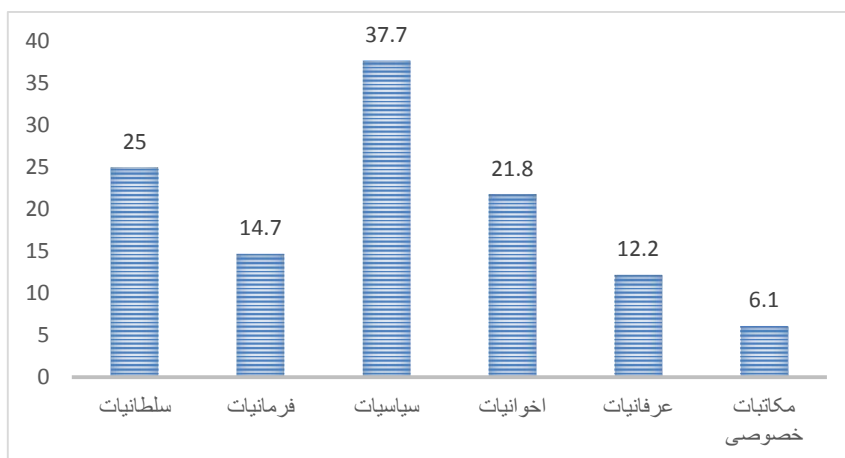
- حوزه عرفانی: تجلی، سلوک، دل، نور، مکاشفه
 - حوزه ادبی: طبع، بلاغت، فضل، لسان، صیانت
 - حوزه سلطانی: ظل‌الله، دولت، حضرت والا، فرمان، درگاه
- این واژگان نشان میدهد که نثر جامی متنی بینابینی میان ادب و عرفان است و حتی در مکاتبات رسمی نیز «ادبیت» را قربانی نمیکند.

نوع نامه‌ها

برای هر نامه، نوع مکتوب بر اساس طبقه‌بندی مرسوم (سلطانیات، فرمانیات، اخوانیات، عرض‌حاله‌ها، مکاتبات دوستانه، مکتوبات سیاسی و...) مشخص گردید.

جدول ۴-۱. توزیع نوع نامه‌ها

نوع نامه	جامی
سلطانیات	٪ ۲۵
فرمانیات	٪ ۱۴/۷
سیاسیات	٪ ۳۷/۷
اخوانیات	٪ ۲۱/۸
عرفانیات	٪ ۱۲/۲۰
مکاتبات خصوصی	٪ ۶/۱

نمودار ۴-۱: نمودار توزیع نامها

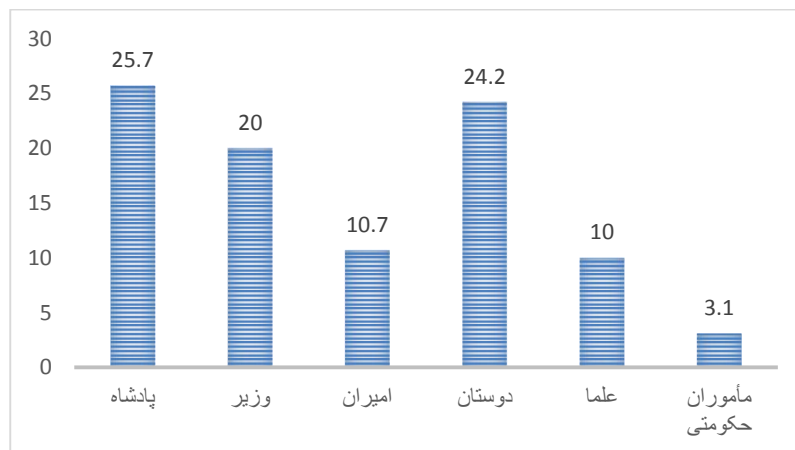
این داده‌ها همانطور که انتظار میرفت، دیدگاه ما را در مورد سبک و اولویتهای جامی کاملاً تأیید میکند. در منشآت جامی، تنوع موضوعی بالاتر است و این نشان دهنده جایگاه او به عنوان یک ادیب و دیپلمات دربار هرات است. سلطانیات ۲۵٪ و اخوانیات ۲۱/۸٪ بیشترین سهم را دارند. این نشان میدهد که جامی در درجه اول، نامه نگار دربار بوده است و شبکه گسترده‌ای از روابط ادبی و سیاسی داشته‌است. سیاسیات که رتبه سوم را در منشآت جامی دارد، نامه‌هایی با مضامین سیاسی مشخص که شامل تحلیل اوضاع، پیشنهادهای سیاسی یا واکنش به وقایع سیاسی روز بوده است. سهم کمتر آن نسبت به نامه‌های رسمی (سلطانیات و اخوانیات)، شاید نشان دهد که او بیشتر نقش دیپلمات فرهنگی را داشته تا سیاستمدار مستقیم. فرمانیات که در رتبه چهارم منشآت واقع شده، نامه‌هایی است که جنبه صدور دستور یا فرمان دارند. این نامه‌ها از سوی مقامات بالاتر به جامی یا از طرف او به زیردستان صادر شده‌اند. عرفانیات با ۱۲/۲٪ در رتبه پنجم، نشان میدهد که حتی در نامه‌های اداری و دیوانی، جامی فضایی برای بیان مضامین عرفانی داشته‌است. این امر نشانگر جهان‌بینی او و تلاش برای حفظ هویت عرفانی‌اش در کنار مشغله‌های دنیوی دارد. نامه‌های عرفانی او، درونیت و برای مخاطبان خاص بوده است. مکاتبات خصوصی که بخش اندکی از نامه‌های او را شامل میشود، مربوط به نامه‌های شخصی و خانوادگی است که نشان میدهد اولویت اصلی او، نامه نگاریهای رسمی و نیمه رسمی بوده است.

توزیع مخاطبان

مخاطبان بر اساس عناوین رسمی (سلطانیات، وزراء، امراء، مباشران، دوستان، عالمان و...) برچسب‌گذاری شدند.

جدول ۴-۲: توزیع مخاطبان

مخاطب	جامی
پادشاه	۲۵/۷٪
وزیر	۲۰٪
امیران	۱۰/۷٪
دوستان	۲۴/۲٪
علما	۱۰٪
مأموران حکومتی	۳/۱٪

نمودار ۴-۲: توزیع مخاطبان

توزیع مخاطبان، کلید فهم محل قدرت در ذهن نویسنده است. بررسی مخاطبان در منشآت جامی، تعادل میان دربار و محافل علمی را نشان میدهد. در مجموع ۴/۳۶/۱۰ از مخاطبان جامی (پادشاهان و امیران) از طبقه حاکم هستند. این نشان میدهد که او پیوند عمیقی با سیاست کلان داشته است.

۲/۳۴/۰ (دوستان و علما) از مخاطبان او، از طبقه فرهنگی و فکری هستند، این موازنه بسیار مهم است؛ جامی به همان اندازه که درگیر سیاست درباری بوده، درگیر گفتگوی علمی و دوستانه نیز بوده است. جایگاه بالای وزیران (۲۰/۰)، نشان می‌دهد که بخش مهمی از امور اداری و حتی هنری دربار تیموری، از طریق وزیران و دیوان سالاران فرهیخته پیش میرفته است.

آرایه‌های بدیعی

سجع در منشآت جامی:

سجع متوازی

- رجا وافق است و امید صادق (جامی، ۱۳۸۳: ۷۷)

سجع متوازن

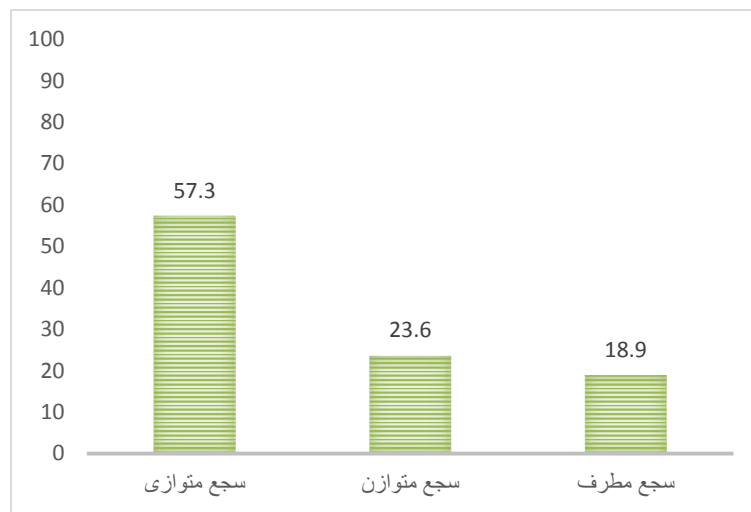
- تکلف در ابلاغ سلام و تصلف در اظهار شوق (همان: ۷۰)

سجع مطرف:

- به معیار طبع سلیم و ذهن مستقیم بعضی از اجله‌ها می‌نمود. (همان: ۶۸)

جدول ۴-۳: فراوانی انواع سجع در منشآت جامی

انواع سجع	تعداد	درصد
سجع متوازی	۱۹۰	۶۰/۳٪
سجع متوازن	۲۴	۷/۶٪
سجع مطرف	۱۰۱	۳۲/۰۶٪

نمودار ۳-۴: فراوانی انواع سجع در منشآت جامی

فراوانی سجع متوازی در بین سجعها

فراوانی سجع متوازی (اشتراک در وزن و حرف روی) با فراوانی $۰/۶۰/۳$ در برابر سجع متوازن (اشتراک فقط در وزن) $۰/۷/۶$ در منشآت جامی، نشان دهنده یک انتخاب آگاهانه سبکی است که دقیقاً با جهان بینی ادبی جامی در قرن نهم هجری همخوانی دارد.

این مسئله را از سه منظر زیباشناسی و زیباییشناسی بررسی میکنیم:

۱- ارجحیت تمامیت صوتی در ذائقه تیموری

سجع متوازی، کاملترین نوع سجع است؛ زیرا گوش شنونده را هم از نظر وزن و هم از نظر موسیقی حروف پایانی کاملاً اقناع میکند.

چون در دوره جامی، نثر مصنوع به کمال تجملی خود رسیده بود، لذا بسامد سجع متوازی در منشآت بیشتر است. مخاطبان نامه‌های جامی از سلاطین تا عرفا، گوشه‌هایی تربیت شده برای شنیدن موسیقی کلام داشتند. سجع متوازی، کمال موسیقایی را به نمایش میگذارد. جامی به عنوان استادی که در نظم هم سرآمد زمانه بود، به طور ناخودآگاه، گرایش داشت که نثرش نیز، طنینی نزدیک به شعر داشته باشد و سجع متوازی، نزدیک‌ترین گام نثر، به وزن شعری است.

سجع متوازن در میان انواع سجع، از نظر موسیقایی، ضعیفترین اثر را دارد. جامی احتمالاً به این نکته دقیق سبکی رسیده بود که سجع متوازن، نه آنقدر آهنگین است که مانند متوازی لذت سمعی ایجاد کند و نه آنقدر ساده است که بتوان آن را رها کرد و به نثر مرسل نزدیک شد.

جامی که تصمیم گرفته کلامش را موزون کند، ترجیح داده تمام عیار این کار را انجام دهد. آوردن سجع متوازن در متنی که مدام در حال آهنگین‌سازی است، نوعی تزلزل در موسیقی به نظر میرسد. از آنجایی که جامی به دنبال فخامت کلام بود، اگر کلامش را سجعی میکرد، ترجیح میداد آن را به اوج (متوازی) برساند تا آنکه در حد متوسط (متوازن) متوقف شود.

۳- تقابل موسیقی مطلق با موسیقی ناقص

تحلیل این تناسب عددی به ما میگوید که نثر جامی در منشآت یک نثر قاطع است. او برای توازن ناقص (متوازن) اهمیت کمی قائل است، چون این نوع سجع به سرعت از ذهن مخاطب میگریزد و ضرب آهنگ متن را الکن میکند. در مقابل سجع متوازی به دلیل داشتن قافیه (حرف روی)، یک نقطه توقف صوتی ایجاد میکند که به مخاطب اجازه میدهد جملات بلند منشآت را بهتر پردازش کند. در واقع سجع متوازی در نثر جامی، نقش ستونهای نگهدارنده جملات را دارد که وزن سنگین جملات مصنوع را بر دوش میکشد. اینکه سجع متوازی در کلام جامی، بیشترین و متوازن کمترین است، شهادی بر وسواسهای هنری اوست. ۱- سجع متوازی (اکثریت): ابزاری که جامی از آن صرفاً در هنگام ضرورت معنایی استفاده کرده یعنی جایی که معنای مورد نظر، وزن متوازی را نمیپذیرفت اما به دلیل کمی جان بودن موسیقی آن، سعی کرده آن را به حداقل برساند.

در حقیقت جامی در منشآت، موسیقی کامل (متوازی) را بر موسیقی نیمبند (متوازن) ترجیح داده تا نثر او همچون شعری منشرو، توازن و طنین یکدست داشته باشد.

اعنات قرینه

- برخلاف گذشته، پیوسته به نوشته‌ای (همان: ۷۱)

جناس

کاربرد انواع جناس در منشآت جامی

جناس تام

- ترک مجاورت کعبه جان و دل کرده و روی مسافرت در کعبه آب و گل آورده. (همان: ۷۴)

جناس مضارع

- نی دولت آن که دیده رویش نگرد نی قوت پا که ره به کویش سپرد
(همان: ۷۱)

جناس لاحق

- چنین که یار مرا روی خوب و خوی نکوست. (همان: ۸۴)

جناس مطرف:

- نامه نامی و صحیفه گرامی (همان: ۱۰۸)

جناس ناقص:

- نه نامه درج لطافت که درج بود در آنجا (همان: ۱۲۸)

جناس زاید:

- با آن که به یادت گذراندم همه عمر عمری گذرانی تو که یادم نکنی
(همان: ۷۱)

اشتقاق

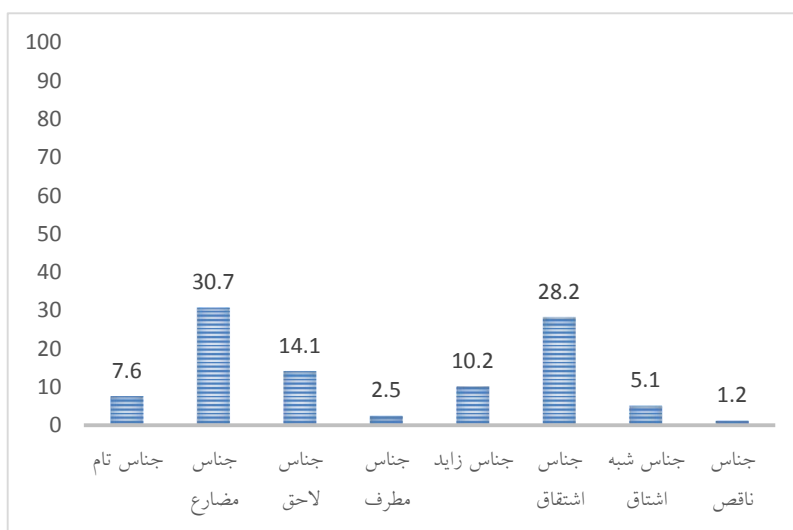
- استدعا را صاحب فتحی باید که حقوق مستدعیان را گزارده (همان: ۱۰۷)

شبه اشتقاق

- به خاطر مقبلی عبور افتد و خطور بر ضمیر صاحب ولی (همان: ۶۸)

جدول ۴-۵: جدول فراوانی انواع جناس در منشآت جامی

انواع جناس	تعداد	درصد
جناس تام	۵	٪ ۳/۴
جناس مضارع	۱۰	۶/۸
جناس لاحق	۷	٪ ۴/۷
جناس مطرف	۲	٪ ۱/۳
جناس زاید	۳۱	٪ ۲۱/۰۸
جناس اشتقاق	۷۴	٪ ۵۰/۳
جناس شبه اشتقاق	۱۳	٪ ۸/۸
جناس ناقص	۵	٪ ۳/۴

نمودار ۴-۵: فراوانی انواع جناس در منشآت جامی

تحلیل بسامد انواع جناس در منشآت جامی

غلبه جناس اشتقاق بر انواع جناس در منشآت جامی ۵۰/۳٪ پرده از نگاه معنا محور و هوشمندانه او نسبت به واژگان برمیدارد. برای درک چرایی این توزیع آماری، باید به تفاوت ماهوی این دو نوع جناس دقت کرد:

۱- جناس اشتقاق: پیوند ریشه و معنا (فراوانی بالا)

جناس اشتقاق بر اشتراک در ریشه کلمات استوار است.

* عامل اول (تقویت معنا): جامی به عنوان یک عارف و عالم دینی، دغدغه تفسیر و تبیین دارد.

جناس اشتقاق بر خلاف سایر جناس که صرفاً بازی صوتی هستند، باعث تعمیق معنا میشود. وقتی او از ریشه یک واژه، مشتقات مختلفی میآورد، در واقع دارد ذهن مخاطب را در دایره معنایی آن واژه متمرکز میکند.

* عامل دوم (تداوم ذهنی): استفاده از اشتقاق باعث میشود متن او از نظر ساختار لغوی، یکپارچه به نظر برسد. این کار به نوشته‌های او حالتی تحلیلی میدهد، یعنی او فقط کلمات را کنار هم نمیچیند، بلکه آنها را از دل هم بیرون میکشد. این شیوه دقیقاً با سبک منشآت که اغلب حاوی مواعظ، تمثیلات و مطالب حکمی است، همخوانی دارد.

۲- جناس مطرف: شکاف معنا و تصنع (فراوانی پایین)

جناس مطرف یعنی اشتراک در کلمات به جز در حرف آخر با تفاوت در حرکت یا نوع حرف پایانی. در واقع یک آرایه بیشتر لفظی است. جناس مطرف به دلیل شباهت بیشتر زیاد دو کلمه، نوعی سخت خوانی ایجاد میکند. جامی که در منشآت به دنبال فصاحت است، به خوبی درک کرده که افراط در جناس مطرف، کلام را به لغز و معما تبدیل میکند.

جامی به دنبال تناسب صوتی گوشنواز است نه گیج کردن ذهن. جناس مطرف برای مخاطب جامی، بیش از آنکه لذت‌بخش باشد، تصنعی جلوه میکند. به همین دلیل، او از این نوع جناس که در منشآت متکلف قرن نهم رایج بود تا حد امکان دوری کرده‌است.

۳- تقابل منطق کلام با تزیین کلام

این آمار نشان دهنده یک دوگانگی جالب در کار جامی است:

نوع جناس	جایگاه در سبک جامی	علت
اشتقاق	ابزار اثبات و توجیه	چون با ریشه لغوی، پیوند منطقی بین مفاهیم برقرار می‌کند.
مطرف	ابزار تزیین محض	چون تنها خاصیتش شباهت ظاهری است و کمکی به معنا نمی‌کند.

غلبه جناس اشتقاق ۵۰/۳٪ و ضعف جناس مطرف ۱/۳٪ در منشآت جامی نشان دهنده بلوغ سبکی اوست:

۱- جامی یک نویسنده کلیم است، نه فقط یک ادیب بازیگر. او جناسی را مپسندد که با ریشه و معنا سر و کار داشته باشد (اشتقاق) تا کلامش علاوه بر موسیقی، سرشار از محتوا و ارتباطات معنایی باشد.

۲- پرهیز از ابتدال لفظی: جناس مطرف در آن دوره، امضای نویسندگان کم مایه‌ای بود که میخواستند با شباهتهای صوتی ساده، فضل فروشی کنند. جامی با محدود کردن این نوع جناس، نشان میدهد که قصد داشته از منشآت خود، اثر ماندگار و عمیق بسازد، نه یک اثر زودگذر سرگرم کننده.

به طور خلاصه، جامی جناس را مهندسی میکند تا به خدمت استدلال درآید (اشتقاق) و جناسهایی را که صرفاً ظاهرسازی هستند (مطرف)، به حاشیه میراند.

جناس زاید در مرتبه دوم بسامد در منشآت جامی، یک نکته خیلی مهم درباره نثر او، ذوق ادبیش و نسبتش با تلکف به ما میدهد.

جناس زاید نوعی جناس است که دو واژه در اصل بسیار نزدیکند، اما یکی یک حرف یا جزء افزوده دارد، یعنی شباهت صوتی حفظ میشود و در عین حال، تفاوت کوچک آوایی، باعث ظرافت هنری میشود.

این نوع جناس، برخلاف جناسهای خیلی پیچیده، گوشنواز است و هم قابل فهم. همین ویژگی، آن را برای نثر منشآت بسیار مناسب میکند.

این ترتیب آماری تصادفی نیست، بلکه از منطق سبک جامی می‌آید.

الف) نزدیکی به اشتقاق، بدون الزام کامل ریشه‌ای:

جناس اشتقاق از ریشه مشترک می‌آید و از نظر معنایی، هم خانواده است.

جناس زاید هم به همین قلمرو نزدیک است، اما آزادتر است، یعنی شاعر یا نویسنده مجبور نیست حتماً دو لفظ را از یک ریشه دقیق بیاورد.

پس جناس زاید برای جامی امتیاز دارد: از یک طرف، آهنگ و تناسب لفظی می‌دهد و از طرف دیگر، دست نویسنده را برای انتخاب واژه، باز می‌گذارد. یعنی جامی می‌تواند هم هنر نشان بدهد، هم از سختگیری ریشه‌شناسانه اشتقاق کمی فاصله بگیرد.

ب) ایجاد ظرافت بدون ابهام:

جناس زاید معمولاً مثل بعضی جناسهای دیگر، متن را خیلی معماگونه نمی‌کند. در منشآت که متن باید هم فاخر باشد هم روشن، این نوع جناس خیلی مناسب است. پس فراوانی آن نشان می‌دهد که جامی به فصاحت اهمیت می‌دهد اما در عین حال می‌خواهد لعاب هنری را هم حفظ کند.

ج) سازگاری با نثر فنی و دیوانی

منشآت، متن نامه‌ها و نوشته‌های رسمی است. در چنین متنی، نویسنده باید احترام و شکوه را حفظ کند، کلام را از یکنواختی بیرون بیاورد اما آن را به بازی زبانی افراطی تبدیل نکند.

جناس زاید دقیقاً در همین نقطه قرار می‌گیرد نه آن قدر سنگین است که فهم را دشوار کند، نه آن قدر ساده که رنگ هنری نداشته باشد.

این ترتیب از نظر سبکی خیلی معنی‌دار است:

جناس اشتقاق در واقع پیوند درونی و معنایی است. این نوع، برای جامی مهمترین ابزار جناس پردازی است، چون با معنا و ریشه سر و کار دارد.

جناس زاید یعنی پیوند آوایی لطیفتر، وقتی جامی نتوانسته یا نخواسته از اشتقاق استفاده کند، به جناس زاید رو آورده است؛ چون هنوز ارتباط لفظی قوی دارد، هنوز هنری و مصنوع است اما از اشتقاق کمی آزادتر و کاربردیتر است. پس این ترتیب نشان می‌دهد که جامی در نشرش از پیوندهای معنایی محکم به سمت تزیینهای لفظی نرمتر حرکت می‌کند.

بسامد بالای جناس زاید بعد از اشتقاق، نشان می‌دهد که در منشآت جامی، اصل، معنا و تناسب مفهومی است اما موسیقی لفظی هم اهمیت دارد و نویسنده میکوشد میان صفتگری و روانی تعادل ایجاد کند.

به بیان ساده‌تر، جامی از جناس زاید برای این استفاده می‌کند که نشرش خوش آهنگ و فاخر باشد اما مصنوع، افراطی و خسته کننده نشود.

اینکه جناس زاید پس از جناس اشتقاق، در رتبه دوم بسامد قرار دارد، نشان می‌دهد که جامی در منشآت به پیوندهای ریشه‌ای و معنایی بیشتر از بازیهای صرفاً ظاهری علاقه دارد؛ در عین حال، از ظرافتهای آوایی منعطف هم بهره می‌گیرد و نشرش را میان فخامت، موسیقی و وضوح متعادل نگه میدارد.

آرایه تکرار

- حرفی چند از مقوله‌ای که یاران به یاران نویسند. (جامی، ۱۳۸۳: ۷۱)

مراعات نظیر

- رقعۀ چند در مخاطبۀ ارباب جاه و جلال و مجاوبۀ اهل فضل و کمال اتفاق افتاده بود. (همان: ۶۸)
تضاد (مطابقه = طباق)

- واسطۀ دولت دینی و دنیوی و رابطۀ سعادت صوری و معنوی است. (همان: ۶۹)
تشخیص

- به وساطت قلم سعادت رقم در سلک اظهار و رشته اشتها، انتظام یافته. (همان: ۱۲۲)
تمثیل

کاربرد تمثیل در منشآت جامی

- هر چند از این گونه مقالات با مستغرقان لجه کمالات، مژده قطره به دریا دادن است و تحفه سنگریزه به بطحا فرستادن. (همان: ۱۷۹)

تلمیح

- مورچۀ ضعیف از آن خاملتر که با سلیمان در معرض سوال و جواب درآید. (همان: ۱۳۲)
اقتباس

- بعد از انشاء صحایف ثناء و محمّدتِ لله الذی انزل علی عبده الکتاب ... (همان: ۶۸)
آرایه‌های بیانی

تشبیه

- نامه چون نافۀ چین بسته سر مرکز به بوی آن ... (همان: ۱۲۱)
اضافه تشبیهی

- ای مرغ شاخسار عنایت که دم به دم از گلشن وفا رسدت نکهد وصال (همان: ۷۱)

استعاره

- نیاز ذره مسکین به آفتاب برسان. (جامی، ۱۳۸۳: ۷۲)

اضافه استعاری

- شک نیست که گرد این تشویر را به آستین کرم، از چهره حال ایشان خواهند افکند. (همان: ۷۴)

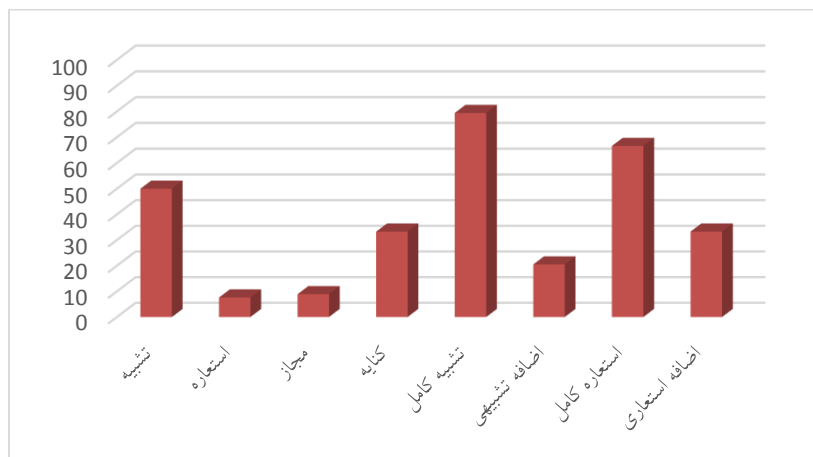
مجاز

- هیچ پسر، به سر خوان حیات ننشست که شربت ممت نچشید. (همان: ۱۷۲)
کنایه

- از آن وقت باز، که این کمینۀ بی‌دست و پا را دولت پای‌بوس شریف دست داده. (جامی، ۱۳۸۳: ۷۲)

جدول ۴-۹: جدول آماری آرایه‌های بیانی در منشآت جامی

کنایه	مجاز	استعاره	تشبیه
٪ ۲۱/۶	٪ ۳/۷	٪ ۱۷/۹	٪ ۵۶/۶
		اضافه استعاری	تشبیه کامل
		٪ ۷۸/۹	٪ ۲۱
			٪ ۶۰
			٪ ۴۰

نمودار ۴-۹: نمودار آماری آرایه‌های بیانی در منشآت جامی

وقتی تشبیه در منشآت جامی با ۵۶/۶٪ در رتبه اول است یعنی نویسنده بیشتر از این راهبرد استفاده میکند که تصویرسازی را با شباهت روشن منتقل کرده، و برای مخاطب قابل درک کند و فضای نامه را با تصاویر نسبتاً قابل فهم، غنی نماید. جامی بیشتر ترجیح داده جهت دهی ذهنی مخاطب را با قیاسهای تصویرگرایانه انجام دهد نه با جابجایی مفهومی پنهان. کنایه با ۲۱/۶٪ در رتبه دوم است و این نشان میدهد که علاوه بر تصویرسازی، جامی به معنای ثانوی هم زیاد تاکید کرده است. کنایه معمولاً امکان ظرافت و پوشیده‌گویی را فراهم میکند و این کار در متنهایی که منشاء ادب رسمی و سیاسی - اجتماعی یا تعارفی دارند، مفید است. استفاده از کنایه به مخاطب اجازه میدهد با تفسیر فرهنگی - زبانی، پیام را استخراج کند. پس میتوان گفت جریان غالب در منشآت جامی، تشبیه است اما جریان دوم غیر مستقیم‌گویی، از مسیر کنایه است.

استعاره با ۱۷/۹٪ از سهم قابل توجه، اما کمتر از کنایه را به خود اختصاص داده است. جامی در بخشی از موارد، به کمک استعاره، مفاهیم را یکپارچه و فراقکن کرده و کشف تصویر را در سطحی عمیقتر از تشبیه فراهم آورده است. این نشان میدهد که استعاره‌ها به صورت گزینشی به کار رفته‌اند، نه آن‌قدر گسترده که ساختار کلی را تعیین کنند. در سبک منشآت، تشبیه برای تصویرسازی رایجتر تشخیص داده شده و استعاره در گامهای بعدی قرار گرفته است.

مجاز با کمترین سهم در برجسب‌گذاری آرایه‌ای را به خود اختصاص داده است. این توزیع نشان میدهد که گفتمان تصویرساز جامی در منشآت بیشتر با تشبیه پیش میرود. سپس کنایه برای ظرافت معنایی و غیر مستقیم می‌آید. استعاره برای فشردگی و انتقال مفهومی و در نهایت مجاز کمترین کاربرد را دارد. از بین تشبیهات جامی، ۴۰٪ به صورت تشبیه کامل و ۶۰٪ به صورت اضافه تشبیهی است. تحلیل این داده‌ها در کنار داده‌های قبلی، تصویر بسیار روشن و دقیقی از مکانیزم تصویرسازی جامی را نشان میدهد. غلبه اضافه تشبیهی بر تشبیه کامل، نشان دهنده یک گرایش سبک‌شناسی به فشردگی، اوج ایجاز و سرعت در تصویرسازی است. وقتی جامی ۶۰٪ از تشبیهات خود را در قالب اضافه تشبیهی میریزد، نشان دهنده چند ویژگی مهم است:

۱- سرعت انتقال: اضافه تشبیهی در ذهن خواننده، توقف ایجاد نمیکند بلکه برخلاف تشبیه کامل که با ادات تشبیه ذهن را به سمت مقایسه میبرد، تصویر را در یک نامگذاری جدید خلاصه میکند.

۲- عنصر هنری ساختاری: جامی در منشآت خود، از آرایشهای کلامی طولانی پرهیز کرده و سعی دارد تصاویر را در بطن ترکیبهای اسمی بگنجاند. این امر باعث میشود نثر او از نظر هنری متراکم و از نظر دستوری مستحکم باشد.

۳- تعامل میان نثر و بلاغت: در نامه نگاریهای رسمی (منشآت)، نویسنده فرصت اطناب و تشریح مفصل تشبیه را ندارد. اضافه تشبیهی برای این فضای تعارفی مکاتبه‌ای، ابزاری بسیار شیک و در عین حال موثر است. اینکه ۰/۴۰ تشبیهات، هنوز به صورت کامل باقیمانده، نشان میدهد که جامی همچنان به توضیح‌گری و اقناع مخاطب اهمیت میدهد. وقتی جامی تشبیه را کامل می‌آورد یعنی میخواهد علت شباهت را به رخ بکشد. شاید در مواقعی که مفاهیم پیچیده‌تر، عاطفیت‌ر یا استدلالی‌تر هستند، او ترجیح داده تشبیه را باز کند تا مخاطب نامه‌ای که ممکن است شخصیتی برجسته باشد، دقیقاً منظور او را دریابد.

تشبیه کامل معمولاً فضای موسیقایی بیشتری به نثر میدهد. این ۰/۴۰، احتمالاً جاهایی هست که جامی می‌خواسته ریتم جملات را با استفاده از ارکان تشبیه تنظیم کند. پس استراتژی اصلی جامی استفاده از تشبیه به عنوان ابزار اول تصویرسازی ۵۶٪ کل آرایه‌ها است. از نظر استراتژی نحوی نیز، فشردگی بلاغی (اضافه تشبیهی) را بر گستردگی بلاغی (تشبیه کامل) ترجیح داده است.

۷۸/۹٪ استعاره‌های جامی، به صورت اضافه استعاری است در واقع با یک الگوی بسیار قدرتمند و منسجم از فشرده‌سازی معنایی روبرو هستیم. در اضافه استعاری، مشبه و مشبه به، چنان در هم تنیده میشوند که یک ترکیب اسمی جدید ساخته میشود. این رقم خیره کننده نشان میدهد که جامی استعاره را به واحد کلامی تبدیل کرده است. او به جای اینکه جملاتی طولانی برای بیان استعاره بسازد، از استعاره به عنوان یک ابزار کلامی سریع استفاده میکند. استعاره برای جامی یک جمله نیست، بلکه یک صفت یا ترکیب است که در دل جملات دیگر مینشیند. غلبه اضافه استعاری نشانگر ایجاد حداکثری است. او نمیخواهد با ساختارهای فعلی و جملات طولانی، روند مکاتبه را کند کند؛ بلکه با استفاده از اضافه استعاری، معنای عمیق را در کمترین کلمات جای میدهد. اضافه استعاری باعث میشود تصویر در ذهن مخاطب ثابت شود. اینکه فقط ۰/۲۱ استعاره‌ها کامل هستند نشان میدهد که جامی، استعاره را ابزار آرایه نمیکند بلکه به عنوان ابزار معنا از آن بهره میگیرد. او فقط زمانی سراغ استعاره کامل میرود که میخواهد روی یک مفهوم بسیار خاص، تأکید کند یا فضای شاعرانه متن را به یک نقطه اوج برساند. اگر درصد استعاره کامل بالا بود، متن منشآت جامی، بسیار دشوار و گنگ میشد. این ۲۱٪ نشان دهنده کنترل نویسنده بر پیچیدگی متن است.

وقتی در بین تشبیهات، ۶۰٪ به صورت اضافه تشبیهی، در استعاره‌ها ۷۸/۹٪ به صورت اضافه استعاری است، این همگرایی نشان میدهد که سبک نگارش جامی در منشآت، یک سبک ترکیبی - اسمی است. یعنی او به جای اینکه با فعلها و جملات وصفی طولانی، داستان یا پیام را پیش ببرد، از ترکیبهای اسمی غنی استفاده میکند و با ساختن حجم زیادی از اضافه‌ها، یک بافت کلامی ایجاد کرده که وزن و آهنگ دارد (چون ترکیبهای اسمی، ریتم ایجاد میکنند) و بسیار متراکم است و مناسب است برای منشآت و مکاتبات دیوانی.

نتیجه‌گیری

سبک جامی در منشآت، یک سبک اقتصادی در هنر کلامی است. او نمیخواهد با تشبیهات طولانی و خسته کننده، متن را سنگین کند. او تصویر را در لایه کلمات از طریق اضافه تشبیهی تزریق میکند. منشآت جامی در یک نقطه بهینه قرار دارد: نه آنقدر پیچیده است که نیاز به استعاره‌های دور و دراز داشته باشد (۰/۱۷/۹) و نه آنقدر ساده است که فقط به تشبیهات صریح کامل متکی باشد.

تحلیل آماری آرایه‌های ادبی در منشآت جامی، نشان دهنده یک گرایش ساختاری به ایجاز و فشرده‌سازی تصویر است. غلبه چشمگیر اضافه تشبیهی (۰/۶۰) و به ویژه اضافه استعاری (۰/۷۸/۹) گویای آن است که جامی در فرایند تصویرسازی، به جای بهره‌گیری از ساختارهای نحوی گسترده و جملات وصفی، از ترکیبات اسمی استعاری و تشبیهی استفاده میکند. این رویکرد، موجب ایجاد متنی میشود که در عین حفظ ایجاز و سرعت انتقال معنا، از نظر تصویری بسیار غنی و از نظر موسیقایی، آهنگین و منسجم است. در واقع جامی با تبدیل آرایه‌های ادبی به واحدهای کلامی اسمی، سبک منشآت خود را از یک نثر توصیفی ساده به یک نثر تصویرساز متراکم، ارتقا داده است. سبک جامی، سبک استعاری - تشبیهی است یعنی او سعی دارد با خلق تصاویر انتزاعی، متنی فاخر و ادبی بسازد.

بررسی نوع نامه‌های جامی نشان داد که وی از تنوع بلاغی برخوردار است و منشآت او موضوعات مختلف از دربار تا عرفان را شامل میشود. او توانایی نگارش در سطوح مختلف بلاغت (رسمی، دوستانه، سیاسی و عرفانی) را داشته و حتی در متن اداری، رد پای از جهان بینی عرفانی او دیده میشود. توزیع نوع نامه‌ها نشان داد که منشآت جامی، پنجره‌ای است به جهان یک ادیب برجسته در عصر طلایی تیموریان، جهانی که در آن ادب، عرفان و سیاست در هم تنیده شده بود نویسنده میتواند آزادانه بین این حوزه‌ها سیر کند. نامه‌های او، بیانگر جامعیت فرهنگی و دیپلماسی ظریف آن دوران است.

توزیع مخاطبان نامه‌های جامی نشان داد که جامی در میان یک شبکه دایره‌وار قرار دارد که یک سوی آن قدرت سیاسی (شاه و امیران) و سوی دیگر آن شبکه علمی و دوستی است. او یک ادیب درباری با پایگاه اجتماعی مستقل است.

در نزد جامی، منشآت مجموعه‌ای از مکاتبات متنوع است (از نامه به پیر طریقت گرفته تا نامه به سلطان) برای همین هم عرفانیات دارد و هم دوستان ادیب. تغییر در مخاطب‌شناسی، محرک اصلی تغییرات زبانی بوده است. جامی به دلیل گسترده بودن دایره مخاطبان فرهنگی‌اش، نثری تزیینی و ادیبانه را برگزید، در کل نثر جامی، امتداد طبیعی شعر فارسی است، استعاره و تشبیه ستون فقرات سبک او هستند. جهان بینی عرفانی زبان او را دگرگون کرده و نامه‌ها کارکرد ارتباطی دارند اما هویت ادبی آنها غالب است.

مشارکت نویسندگان

این مقاله از رساله دوره دکتری رشته زبان و ادبیات فارسی مصوب در دانشگاه آزاد اسلامی واحد شبستر استخراج شده است. سرکار خانم دکتر پروانه خلیلی محله راهنمایی رساله را برعهده داشته‌اند و طراح اصلی این مقاله و نویسنده مسئول بوده‌اند. سرکار خانم دکتر آیت شوکتی و آقای دکتر حسینقلی صیادی به عنوان مشاوران و دانشجو سرکار خانم فیروزه عبدلی پژوهشگران این مقاله در گردآوری و تنظیم متن نقش داشته‌اند. در نهایت تحلیل محتوای مقاله حاصل تلاش و مشارکت هر چهار پژوهشگر می‌باشد.

تشکر و قدردانی

نویسندگان مراتب تشکر و قدردانی خود را از اعضای هیئت تحریریه نشریه وزین سبک‌شناسی نظم و نشر فارسی (بهار ادب) اعلام می‌نمایند.

تعارض منافع

نویسندگان این مقاله گواهی مینمایند که این اثر در هیچ نشریه داخلی و خارجی به چاپ نرسیده و حاصل فعالیتهای پژوهشی تمامی نویسندگان است و ایشان نسبت به انتشار آن آگاهی و رضایت دارند. در این تحقیق کلیه قوانین و مقررات اخلاقی رعایت شده و هیچ تخلف و تقلبی در آن صورت نگرفته است. مسئولیت گزارش تعارض احتمالی منافع و حامیان مالی پژوهش برعهده نویسنده مسئول است و ایشان مسئولیت کلیه موارد ذکر شده را برعهده میگیرند.

REFERENCES

The Holy Quran

- Anousheh, Hassan. (1936). Encyclopedia of Persian Literature 2. Tehran: Daneshnameh Cultural and Publishing Institute, p. 822
- Baqer, Mohammad. (1933). Political History of Islam. Tehran: Elmi, p. 136
- Bahar, Mohammad-Taqi. (1933). Stylistics, vol. 2, Tehran: Amir Kabir, p. 50
- Jami, Abdolrahman bin Ahmad. (1983). Treatise on Monshaat, edited by Abdol-Ali Noor-Ahrari, Torbat Jam: Ahmad Jam
- Jihadi, Amir. (1993). Tarsal in the Timurid Era. Kohn-e-Nameh of Persian Literature. Second Issue, pp. 75-98
- Khatibi, Hossein. (1991). The Art of Prose in Persian Literature. Fourth Edition. Tehran: Golshan Publishing, p. 45
- Khvansiri, Mohammad. (1991). Literature and Politics in Iran after Islam, Tehran: Markaz, p. 67
- Rahimi, Morteza. (2011). Stylistics of Classical Persian Texts. Tehran: Qalam, p. 102
- Razmjoo, Hossein. (2011). Literary Types and Their Works in Persian. Second Edition. Mashhad: Astan Quds Razavi
- Rastegarfasai, Mansour. (2013). Types of Persian Prose. Tehran: Samat, p. 69
- Zarinkoob, Abdolhossein. (1995). Step by Step to Meet God. Tehran: Elmi, p. 165
- Safa, Zabihullah. (1994). History of Literature in Iran. Vol. 2. Tehran: Toos, pp. 140-139
- Safavi, Mahmoud. (1999). Administrative System and Bureaucracy in Islamic Iran. Qom: Computer Research Center for Islamic Sciences, p. 85
- Abdolalipour, Sholeh. et al. (2017). Outstanding Syntactic Features in Jami Letters and Structures. Ormazd Journal, No. 39, pp. 185-205

- (2016). A Study of Grammatical Patterns in Jami Letters and Structures. The Fourth International Conference on Language, Literature, History and Civilization
- Fotohi, Sosan. (2015). A Stylistic Study of Jami Origins with a Critical Discourse Analysis Approach. PhD Thesis. Islamic Azad University, Central Tehran Branch
- Christian Sen, Arthur. (2006). History of Iran from the Achaemenid Period to Islam. Translated by Amin Rasan. Tehran: Markaz, p. 33
- Mosaheb, Gholamhossein. (2008). Persian Encyclopedia. Vol. 2, Tehran: Amir Kabir, 866
- Mulla Kadem, Mohammad bin Ahmad. (2006). Tazkirah al-Shoara
- Noor al-Din, Hassan. (2001). Society between Two Worlds, Tehran: Nay, p. 135

فهرست منابع فارسی

قرآن کریم

- انوشه، حسن. (۱۳۷۶). دانشنامه ادب فارسی ۲. تهران: موسسه فرهنگی و انتشاراتی دانش‌نامه، ص ۸۲۲
- باقر، محمد. (۱۳۸۲). تاریخ سیاسی اسلام. تهران: علمی، ص ۱۳۶
- بهار، محمدتقی. (۱۳۷۳). سبک‌شناسی، ج ۲، تهران: امیرکبیر، ص ۵۰
- جامی، عبدالرحمن بن احمد. (۱۳۸۳). رساله منشآت، به تصحیح عبدالعلی نوراحراری، تربت جام: احمد جام
- جهادی، امیر. (۱۳۹۳). ترسل در عهد تیموری. کهن‌نامه ادب فارسی. شماره دوم، صص ۷۵-۹۸
- خطیبی، حسین. (۱۳۹۰). فن نثر در ادب فارسی. ویرایش چهارم. تهران: نشر گلشن، ص ۴۵
- خوانسیری، محمد. (۱۳۹۱). ادب و سیاست در ایران پس از اسلام، تهران: مرکز، ص ۶۷
- رحیمی، مرتضی. (۱۳۹۹). سبک‌شناسی متون کلاسیک فارسی. تهران: قلم، ص ۱۰۲
- رزمجو، حسین. (۱۳۹۰). انواع ادبی و آثار آن در زبان فارسی. ویرایش دوم. مشهد: آستان قدس رضوی
- رستگارفسائی، منصور. (۱۳۹۲). انواع نثر فارسی. تهران: سمت، ص ۶۹
- زرین‌کوب، عبدالحسین. (۱۳۷۵). پله پله تا ملاقات خدا. تهران: علمی، ص ۱۶۵
- صفا، ذبیح‌الله. (۱۳۷۴). تاریخ ادبیات در ایران. ج ۲. تهران: توس، صص ۱۴۰-۱۳۹
- صفوی، محمود. (۱۴۰۲). نظام اداری و دیوان سالاری در ایران اسلامی. قم: مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی، ص ۸۵
- عبدالعلی پور، شعله. و دیگران. (۱۳۹۶). ویژگیهای نحوی برجسته در نامه‌ها و منشآت جامی. پژوهشنامه اورمزد، شماره ۳۹، صص ۱۸۵-۲۰۵

----- (۱۳۹۹). بررسی الگوهای دستوری در نامه‌ها و منشآت

جامی. چهارمین کنفرانس بین‌المللی زبان، ادبیات، تاریخ و تمدن

فتوحی، سوسن. (۱۳۹۴). بررسی سبک‌شناسی منشآت جامی با رویکرد تحلیل گفتمان انتقادی. رساله دکتری.

دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکزی

کریستین سن، آرتور. (۱۳۸۵). تاریخ ایران از زمان هخامنشیان تا اسلام. ترجمه امین رضان. تهران: مرکز، ص ۳۳
مصاحب، غلامحسین. (۱۳۸۷). دایره المعارف فارسی. ج ۲، تهران: امیرکبیر، ۸۶۶
ملا کادم، محمد بن احمد. (بی تا). تذکره الشعرا
نورالدین، حسن. (۱۴۰۱). جامعه میان دو جهان، تهران: نی، ص ۱۳۵

معرفی نویسندگان

فیروزه عبدلی: گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد شبستر، دانشگاه آزاد اسلامی، شبستر، ایران.

(Email: 1582581691@iau.ir)
(ORCID: 0009-0005-4408-9590)

منیره خلیلی محله: گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد شبستر، دانشگاه آزاد اسلامی، شبستر، ایران.

(Email: 2802639242@iau.ir : نویسنده مسئول)
(ORCID: 0000-0001-5708-1516)

آیت شوکتی: گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد خوی، دانشگاه آزاد اسلامی، خوی، ایران.

(Email: Ayat.shokati@iau.ac.ir)
(ORCID: 0000-0003-0741-2393)

حسینقلی صیادی: گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد مرند، دانشگاه آزاد اسلامی، مرند، ایران.

(Email: Hossensayyadi@iau.ir)
(ORCID: 0009-0004-2817-8510)

COPYRIGHTS

©2021 The author(s). This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution (CC BY 4.0), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, as long as the original authors and source are cited.

Introducing the authors

Firoozeh Abdoli: Department of Persian Language and Literature, Shab.C., Islamic Azad University, Shabestar, Iran.

(Email: 1582581691@iau.ir)
(ORCID: 0009-0005-4408-9590)

Munireh Khalili Mahalle: Department of Persian Language and Literature, Shab.C., Islamic Azad University, Shabestar, Iran.

(Email: 2802639242@iau.ir : Responsible author)
(ORCID: 0000-0001-5708-1516)

Ayat Shokati: Department of Persian Language and Literature, Khoy.C., Islamic Azad University, Khoy, Iran.

(Email: Ayat.shokati@iau.ac.ir)
(ORCID: 0000-0003-0741-2393)

Hosseingholi Sayyadi: Department of Persian Language and Literature, Mara.C., Islamic Azad University, Marand, Iran

(Email: Hossensayyadi@iau.ir)
(ORCID: 0009-0004-2817-8510)